

Златан МАЂАР

НАЈСТАРИЈА АРХИТЕКТУРА У БОКИ КОТОРСКОЈ

Бока Которска је својим специфичним топографским карактеристикама одувек привлачила људе који су ту налазили богатство природе и заштиту, као главни фактор опстанка. Уједно је море, које је као природни пут више везивало него раздвајало насељене просторе — становницима Боке обезбеђивало везе и са удаљеним копнима. На тај начин, у Боки се могу пратити континуални трагови материјалне културе од најстаријих времена.

Архитектура, као средство којим се простор прилагођава потребама човека — дакле као највиши вид организације простора — у свако доба и у свим друштвеним формацијама била је најуочљивији и један од главних облика материјалне културе. Зависно од друштвених промена, архитектура се у Боки појављује већ у преисторији својимrudimentalним изразом, да би се усавршила до високих квалитета античког доба. Она је својом монументалношћу и репрезентативношћу и овде била весник моћи и богатства римске империје. Барбарска најезда, иако је изазвала уништење затечене архитектуре, уједно је значила и њено поновно рађање из властитог пепела. Хришћанство је архитектуру користило за своје мистичне циљеве, стварајући сумрачне просторе, а укрштање западне и источне вере у Боки донело је и своје специфичне облике. Јачањем политичко-економских утицаја Запада и укус у архитектури се више оријентише на западне облике. Турци привремено засађују свој оријентални укус, који је ишчилео заједно са њиховим повлачењем. Економско јачање грађанства, избацује и у Боки ову друштвену класу у први план, која такође прихватала ренесансу духа и културе, а архитектура им служи за стварање репрезентативне, али и удобне куће. Буржоаски империјализам ствара ратну базу у Боки са архитектуром која својом инжењерском егзактношћу и замахом проглашавају јасне намере свог времена. Насупрот томе, конфузна предратна Југославија није у стању да остави одређен архитектонски печат овом и иначе запостављеном крају. Социјалистичко друш-

тво пак, кроз четврт столећа свог константног развоја и (можемо рећи) експериментисања, црта своју често ремећену, али увек узлазну архитектонску линију.

Нажалост, историјске пертурбације, а нарочито одсуство националне самосталности кроз читави нови век, није омогућио Бокељима да постигну просперитет, који би им омогућио да се истргну са периферије културних збијања у свету. Ипак, архитектура овог краја остаје као сјајан документ виталности и несагоривих способности, који могу да инспиришу на даљње напоре. У оквирима Југославије и Црне Горе, бокељска архитектура повремено достиже прворазредне квалитете, те постаје национално благо, које заслужује пуну пажњу. Скромни остаци из најстаријих времена, који се у Боки данас могу наћи, већ могу скренути пажњу на овај крај у оквирима историје архитектуре Југославије.

Човек је у Боки оставио свој, до сада утврђени, најстарији траг у шпиљи Ристовици, код села Буновићи, повише Мориња. Шпиља се налази у стрмој стеновитој греди са јужном оријентацијом, тешко се да приметити, а приступачна је само пењањем уз уски шлиц између две вертикалне стене. Пред самим улазом у шпиљу налази се мала природна зараван, одакле се одлично може осматрати околина и организовати прва одбрана. Иза ове заравни налази се гомила крупног стења, која поново спречава лаки прилаз у саму шпиљу, те омогућава другу одбрану. Даље следи кратки, добро осветљени и просторни ходник са равним земљним подом, где се могао одвијати радни живот становника шпиље. Ово предворје на другом крају поново је затворено грудобраном од стена, који отежава улаз у једну проширену дворану, те представља трећу одбранбену линију. Полутамна дворана је очигледно била право станиште прачовека, где је он, уз зид који је од улаза шпиље (удаљеног око 50 м) најбоље осветљен, организовао своје „кућно“ огњиште, користећи околно камење за седење око ватре, а поједине просторе међу разбацаним стенама као „интимне“ ложнице за одмор. Најзад, лево у најтамнијем углу дворане, налази се скоро неприметни сасвим тамни и уски ходник, који је могао послужити као последње склониште неборбеним члановима клана.

На основу материјала пронађеног у шпиљи, може се закључити да је шпиљу сигурно настањивао човек бронзаног доба па и Илири.¹⁾ Необична подесност коју ова шпиља пружа човеку присиљеном да борави у природи и да се чува од изненада илустрована је тиме, да је она била настањивана и од партизана у последњем рату. У близини шпиље је богат извор воде, који сељани Буновића и данас користе. Око села су плодне њиве које су

¹⁾ Илија Пушчић, Археолошки локалитети и стање археолошке науке у Боки Которској, штампац у овој едицији.

свакако биле разлог што је шпиља перманентно настањивана и у временима када је човјек иначе престао да се уско подвргава погодностима које му природа сама пружа.

Први корак ка архитектури — односно вештачком прилагођавању природног простора потребама човека, у Боки налазимо код села Липци, такође у близини Мориња. Ово је дело човека развијеног бронзаног доба, које представља јединствену појаву на Балкану.²⁾ Светилиште које је овде створено коришћењем природних теренских погодности, што су примитивним радом прилагођене одређеној сврси, везано је још очигледно за традицију пећинског живота. Реч је о окапини, природно ископаној у високој стени чији се горњи део касније одронио. Део стене, који чини зид ове окапине, украшен је ликовним приказима, међу којима се нарочито истичу јелени. На простору испред окапине налази се полуокружно поређан низ крупнијег и ситнијег необрађеног камења, који чине неку врсту амфитеатралне подграде са ширином зида до 2 м. Читав простор делује врло импресивно и монументално, у подножју високих сурских стена, са упечатљивим пејсажом морског залива који се својим перспективама интегријо уклапа у простор тог „храма“.

Функција овог простора веома је информативна: Делови стена, који служе за прихватање и гажење приликом пењања до осликаног зида окапине, јако су углачани — што доказује дуготрајно и често пењање до уске природне галерије испред тога зида. Ако се сетимо шпиље *Les Trois Frères*, закључућемо да се на галерију наше окапине пео врач, који је свој посао обављао на овом уздигнутом месту, над учесницима окупљеним испред окапине. Наиме, у споменутој француској шпиљи, на сличном положају дат је ликовни приказ врача, прерушеног у јелена.³⁾

Очигледно је dakле, да су се овде вршили магијски обреди намењени одржавању плодности животиња и постизању што бољег лова. Постанак овог светилишта датира се, међутим, у време између 1600. и 1200. године пре н. е. Према томе, морамо констатовати, да се овде ради о културном остатку ранијих примитивних фаза ловачко-сакупљачке привреде. Такве конзервативне појаве у културним манифестацијама Боке, сусрећемо повремено и касније, свакако због природне одвојености овог краја од главних комуникативних праваца.

Неолитска култура глачаног камена била је изложена постепеном утицају ширења нове културе бронзе, уз истовремену

²⁾ Илија Пушкић, Преисторијски цртежи на стјени у Липцима, Годишњак центра за балканолошка испитивања, IV, Сарајево 1966, стр. 187-191.

³⁾ Jaquette Hawkes: Хисторија човјечанства, претхисторија („Напријед“, Загреб 1966. год.) — страна 243.

етничку индоевропеизацију. Тадашњи становници Боке, при томе се свакако уклапају у прегрчку пеластичку заједницу. Они одржавају старе локалне традиције, али се повезују и са културно одмаклим утицајима подручја Егије и Близког истока, путем трговачке експанзије из тог правца. Овај утицај са Истока, илустративно нам приказује легенда о Кадмосу, сину феничког краља Агерона, који се насељио на грчкој територији где је око 1500. године пре н. е. основао град Тебу, а затим је са својом женом Хармонијом дошао и на Црногорско приморје, где им се родио син Илириос.

Стабилност ове пеластичке културе на бази бронзе поремећена је појавом новог материјала — гвожђа, повлачећи за собом знатне промене у друштвено-економским односима. Тако су настале крупне пертурбације, познате под називом „егејске сеобе”, које су проузроковале уништење културних жаришта на подручју данашње Грчке, између 1200-800. године пре н. е. Ови догађаји углавном мимоилазе југозападни Балкан, што изазива диференцијацију народа затечених на овом подручју, у етничку групу Илира.⁴⁾

Економски односи предилирских периода окарактерисани су развијком примитивне земљорадње и зачетком сточарства, али је и тада лов још био један од главних фактора живота. Међутим, човек је углавном напустио номадски живот и везао се за одређену покрајину. У то време се у Боки још живело по пећина-ма, али је несумњиво да је било и отворених насеља око плодних њива, где је човек био присиљен да у недостатку природних склонишића, гради и вештачке заклоне, чијим се усавршавањем дошло до облика куће. Остаци илирских кућа пронађени су код села Крушевице и Врбања, повише Херцег-Новог.⁵⁾ Куће су имале правоугаони облик са ниским зидом од два реда крупног камења положених на терен, између којих су шупљине пуњене ситнијим камењем, вероватно помешаним са земљом. Овакав зид од необрђеног камена, без икаквих конструктивно чврстих веза, није могао бити висок, јер би се распао. Према томе, кров куће је скоро додиривао земљу, што је овим кућама и морало дати основни архитектонски израз стапања са природном околином. Кров је вероватно био на две воде са покривачем од папрати или сламе. Калкани куће могли су бити затварани плетером облепљеним са блатом. У простору тих кућа откривено је огњиште и делови керамичког посуђа, а фрагмент пронађеног плетера са окаметњеним блатом изложен је у Завичајном музеју у Херцег-Новом.

⁴⁾ Детаљније о историји и друштвено-економским односима ових периода, види у Историји Црне Горе, књига прва.

⁵⁾ Илија Пушкић, оп. цит.

Друштвени односи у доба индоевропеизације окарактерисани су извесном несигурношћу због етничких померања, што је изазвало потребу за организованом одбраном појединих заједница. Истовремено, све јача оријентација на производњу животних на-мирница доводи до патријархалног друштвеног уређења, са излучивањем способних личности што врше организацију колективног рада, одбране или напада на друге заједнице. Стога им према заслугама и након смрти припада посебно поштовање.

У сврху одбране, грађена су примитивна утврђења на узвишењима, одакле се по правилу пружао широк видик. Природна подесност коју бранилац може имати на узвишеном положају, потенцирана је још изградњом грубих зидова у сувомећи. Основна шема оваквих „градина“ састоји се у формирању неколико одбранбених линија на зидовима, који приближно концентрично обухватају највиши врх узвишења. При томе, искориштена је свака природна препрека ради уклапања у одбрамбени систем, чиме се проузрокују и одступања од основне шеме концентричних кругова. Обзиром да одбрамбени зидови нису били нарочито високи, као и на тежњу да градина буде што више прилагођена терену (свакако ради уштеде у раду), општи изглед ових градина сливао се са изгледом терена. Стога су градине биле тешко прати-метне, можемо рећи да су биле „камуфлиране“, па је неупућени непријатељ могао и да их мимоиђе. У случају директног напада, примитивно утврђење је ипак пружало знатну предност браниоцима, због одсуства тактике, која је борбу сводила на појединачне сукобе борбених личности, те је нападач могао савладати положајне предности бранилаца, само ако је располагао довољном масом ратника. Функција градина је била више намењена прикупљању повремених збегова, него директној заштити самих насеља. Стога је градина могла постати и свечано зборно место околног становништва — те у свему овоме назиремо клију будућих акропола класичне архитектуре.

У Боки, карактеристични пунктови на којима се претпостављају овакве градине су брегови са црквама, код села Побрђе у Грбљу и Гошићи у Кртолима, те уз локалитет Џарине код Рисна. Сва три локалитета налазе се уз несумњиво давно насељена подручја и сачињавају визуелно повезани ланац, који је омогућавао међусобну сигнализацију у случају опасности.⁶⁾ Међутим, у близини већ споменутих кућа на Врбању, утврђено је и неоспорно постојање једне градине,⁷⁾ чији је постанак можда изазван и раскрсницом комуникација од Требиња према Рисну и Херцег-Новом. Градина на Врбању подигнута је на кршевитом брежуљку,

⁶⁾ Мишљење магистра археологије Јована Мартиновића из Котора.

⁷⁾ Информације добио из материјала о Завичајном музеју у Херцег-Новоме.

која има две стрме и тешко приступачне стране, те се одбрамбени систем овде своди на заштиту јужне, благе падине, која се троугласто завршава на врху брежуљка. Систем зидова повучен је тако, да су са две стране заштићене ивице стрмина, а између ова два зракаста правца изграђени су лучни зидови, тако да спречавају кретање уз благи нагиб падине. Понегде су и зракасти зидови удвојени, тако да се и у том смислу добијају двоструке одбрамбене линије.

Зидови су од грубо сложеног камења у сувомеђи. Местимично се још јасно виде остаци зидова ширине преко једног метра, са два лица и са трпанцем од ситнијег камења између њих. Квалитет зидова (у смислу употребе већег камења), побољшава се према врху брежуљка. Висина зидова ту понекад још досеже висину човека. Може се претпоставити да је прелаз преко ових зидова био отежан и гомилама драче (*Paliurus spina-Christi*), која се и данас много употребљава за ограде. Уз ово, интересантни су и детаљи: вештачки прорези у стенама које личе на путеве и стазе до градине; једна капија у делу источног зракастог зида, комбинована од крупног камења од којих се један лако може навалити ради затварања пролаза; те један „тумул”, тј. гробна хумка на врху брежуљка, као жижка читаве грађевине и идејни акцент простора.

Ове гробне хумке „тумули” или „гомиле”, најзначајнији су споменици преисторијске архитектонске делатности човека у Боки Которској, а захваљујући учвршћеној традицији која није непосредно везана за утилитарне потребе живота, тумули се још дуго граде и у историјским временима. Суштина архитектонске концепције тумула је истицање у пејсажу, стога се временом подижу све веће хумке, које могу имати размере правих брежуљака, а за њихово лоцирање лраже се истакнута, добро уочљива места. Истраживањем тумула, те на основу утврђених начина сахрањивања и предмета који су приложени уз покојника, утврђене су типске идентичности од Боке Которске, преко Црне Горе све до западне Србије, које се надовезују и даље према јужној Русији.⁸⁾

Оваквих споменика у Боки има по Грబљу, Кртолима и Луштици, као и по Оријену, те се може рећи да је Бока изузетно богата по броју тумула. То уједно значи да је Бока у тим временима већ била и врло интензивно насељена. Значајан низ од око 30 великих тумула налази се на падинама кречњачке превлаке Грбљ-Луштица. Претежно су грађени на кршевитом терену у виду хумке од набаџаног камења. Ови тумули су временом изгубили свој оригинални облик због одроњавања-котрљања камења те су данас шири и нижи него првобитно. Међутим, неколико тумула у

⁸⁾ О градинама и тумулима у Црној Гори види: „Историја Црне Горе”, поглавље Рано бронзано доба, са указивањем на основну литературу.

Тиватском пољу, боље су сачувани јер су грађени претежно од земље, те су потпуно могли задржати свој некадашњи изглед.

Код села Ђешевићи, на локалитету „Миловића гувно”, откопан је један тумул, у чијој средини је нађена скучена рака, обложена крупним притесаним каменим плочама, са људским коствром у згрченом положају. Конструкција овог тумула састоји се од два концентрична венца крупног камења поређаних на терен, над којима је извршен камени набачај same хумке. По приложеном новцу краља Балајоса⁶⁵) може се закључити да је сахрана у овом тумулу извршена већ на почетку римске доминације у Боки, али то не може умањити интерес за овај објекат, баш због тога што он доказује дуго одржавање домородачких традиција које Илири нису заборављали. У том погледу необично су интересантни споменути кружни венци од камена, за које се може претпоставити да су служили као ознаке на терену, где треба доносити камење ради правилног слагања хумке. Али ове кружнице су поред практичне функције морале имати и ритуално значење, јер су (нарочито спољњи венац) грађени на исти начин као зидови кућа на Врбању, тј. на конструктивно врло архаични и у то време већ превазиђени начин.

Ако знамо да је гробница само кућа покојника, која опонаша прастари начин становања, можемо закључити да су преци бокељских Илира у време напуштања пећинског становања, своје најстарије куће имали кружног облика. Кружна станишта, које човек једноставно гради окрећући се око себе, консеквентно се јављају код примитивних народа целог света, а у виду такозваних „буња” (пољских склоништа) сачувани су и до данас понегде у Боки, а у великим броју по оближњим Конавлима. Прелаз на правоугаону кућу, био је генијални проналазак човека, радикално одвајање од примитивног поимања затвореног простора и први напор за његовим смишљеним организовањем уз савлађивање низа сложених конструкцијних проблема. Овај корак је у Боки учињен у преисторији, а успомена на најстарију традицију градње сачувала се још дуго у начину сахрањивања илирских достојанственика. Поред упоређења куће и гробнице, може се учинити још и упоређење између амфитеатра у Липцима и градине на Врбању по технички зидања. Амфитеатар у Липцима је могао поред превасходне намене за свечана скупљања, послужити и за одбрану од мање опасних нападача.

Сложени процеси образовања илирске етничке групе, праћени су унутрашњим племенским раслојавањима и појавом пле-

⁶⁵) Информација магистра археологије Јована Мартиновића из Котора, који је присуствовао археолошком раду на овом тумулу. Гараџанин је на основу Балајесовог новца датирао око половине II века пре н. е. један златни налаз из Будве. Види: „Зборник радова Народног музеја“ IV (1964) 65.

мёнске аристократије, уз одговарајућа територијална груписања и културну стабилизацију, која изазива и прве појаве урбанизације. Слични, али убрзанији процеси одвијали су се и на источном делу Балкана, где су се Грци, након потреса изазваних „егејским сеобама” етнички и културно уобличили, те су се доста рано заинтересирали и за јадранско подручје. Већ у VII веку пре н. е. има вести о илирским племенима из грчких извора.¹⁰⁾) Касније ти извори постaju све потпунији и чешћи, те обухватајући и римске изворе, може прилично да се одреди географија илирских племена. Судећи по овим изворима, подручје Боке изгледа као да је разглобљено између племена Ардијеја који су насељавали подручје између ушћа Неретве и Рисна, и племена Енхелеја који су живели источно од Боке до Драча, насељавајући и источне стране самог залива.

Сврха грчког интереса за Јадран свакако је била трговина, те је за Боку од посебног значаја што се у Будви већ у VI—V веку може претпоставити постојање једног грчког емпорија, тј. сталног трговишта са симбиозом грчког и илирског елемента. Продирање грчке културе преко оваквих трговишта имало је свакако утицаја на одређену дебарбаризацију Илира, који су живећи у непосредном контакту са експонентима тадашњег жаришта европске културе, почели и сами да присвајају производе грчке материјалне културе.

Несумњиво је да су и грчки неимари залазили међу Илире, јер су повећани прохтеви урбанизације тражили њихову стручност, те су свакако деловали и на подручје Боке. О томе имамо можда први наговештај средином IV века у Скилаксовом „Периплусу” (параграф 24 и 25), где се спомињу споменици и храм Кадмоса и Хармоније, који се налазе на „Рисанској Ријеци” — тј. у заливу Боке. Неодољиво се намеће мисао, да би овај храм морао имати архитектонске карактеристике мање или више архаичног грчког храма.

Међутим, иако грејана блиским сјајем грчке културе, илирска племена ипак остају конзервативна, етнички и политички у затвореном кругу, са својим интерним односима и интересима — о чему сведочи чињеница да Грци углавном нису успели спровести колонизацију ових обала. У III веку, из ових међуилирских односа и интереса искристалисао се један савез племена, који је обухватао територију Црне Горе и велики део Албаније. То је такозвана „илирска држава”, која је у Рисну имала важно утврђено насеље и природно добро заштићену гусарску луку.

¹⁰⁾ Историјски и археолошки подаци који даље следе, црпљени су из „Историје Црне Горе”, поглавље, Црна Гора у освите писане историје.

Полибије спомиње Ризон (II, 16), као градић веома зтодан по својој неосвојивости. Да је Ризон био добро утврђен, у првом реду доказују остаци киклопских зидина у кориту потока Шпилја. Ово је карактеристичан начин зидања, познат нарочито у егејском подручју, а у Црној Гори је изузетио добро очуван вид истог типа у Медуну код Титограда. Рисански зид се такође састоји од крупних притесаних камених блокова, дужине 1-1,3 м. Поједини блокови имају карактеристични зупчасти засек, ради бољег углабања, чиме се прекида линија хоризонталних спојница. На појединим местима пак, међупростори блокова попуњени су ситнијим камењем. Зидање је вршено без малтера, јер су блокови својом величином и обрадом веза, сами обезбеђивали стабилност зида. Врло је вероватно да су овај зид градили грчки неимари за потребе Илира.

Тврђавске зидине грађене у овако притесаном циклопу, имале су веома масиван и снажан изглед, који се просторно јаче истицао од стarih градина. По положају зида у потоку Шпилја и другим покретним археолошким налазима, може се закључити да се град налазио на простору Царине, западно од тог потока и данашњег насеља. И то управо у подножју брега Градина, на чијем ћувику се налазила већ споменута стара градина. Према томе, Ризон је имао равно подграђе и високу акрополу, где такође још наводно постоји камени сухозид. Све се ово слаже са основном шемом грчких утврђених полиса.

О значају старог Ризона говоре нам још подаци, да је ту била ковница илирског новца и да је постојао култ илирског бога Медаура, заштитника градских зидина. Од посебног је значаја чињеница, да је Ризон био последња престоница илирске краљице Теуте.

Теута је владала том већ сасвим формираном илирском „државом“ и предузимала смеле акције у правцу Грчке, чиме је показала своју моћ и постигла знатан углед. Угрожени грчки градови обратили су се стога за помоћ Риму, где је јачање Илира такође изазвало забринутост. Осим тога је и пловидба римских бродова била непосредно ометана илирским гусарењем. Због тога, Римљани су повели рат против Теуте, која је била присиљена повући се у Рисан и затражити мир 228. године пре н. е. По легенди, Теута је након тога извршила самоубиство скоком са стене у Липцима, да не би морала учествовати у триумфу римског победника. Пацификација илирског савеза и појединих племена, трајала је међутим читаво столеће иза тога, при чему је Ризон играо повремено час улогу илирског упоришта, час центра за експонирање римске политике према Илирима. Владавина римског вазала, споменутог илирског краља Балајоса са седиштем у Рисну, само је једна епизода у тим догађајима.

Та немирна времена нису погодовала развоју аутохтоне културе, а коначно римско освајање донело је романизацију Боке, са архитектонским новинама које су неминовно пратиле тај процес — чиме се излази из тематског оквира најстарије архитектуре у овом крају. Мада у сасвим скромним и недовољно истраженим остацима, најстарија архитектура Боке ипак илуструје постепено економско-друштвено уздизање првих становника залива, од примитивних раштрканих ловаца и земљорадника, до првих урбаних заједница и почетака стварања прве државе на територији Југославије. Бока је тада већ била интензивно насељено подручје са значајном поморском базом и градом који је био достојан да у њему бораве владари. Сигурно је да је све ово било праћено архитектонским делима, чије трагове данас можемо назрети само на површини земље, па овим стога не може бити све речено о најстаријој архитектури Боке. Новаархеолошка открића сигурно ће допунити приказ улоге, коју Бока има у најстаријој историји културе Црне Горе и Југославије.

Следи неколико корака који су оставили трагове у архитектонској историји Боке. У првом месту је било античко Римско царство, које је у овом подручју оставило велики траг, који се и данас може видети у неколико објеката, као што су римски мост, археолошкија и архитектонскија остаци из античког периода. Други велики траг је оставило средњовековно Кралство Рашка, које је у овом подручју оставило велики траг, који се и данас може видети у неколико објеката, као што су римски мост, археолошкија и архитектонскија остаци из античког периода. Трећи велики траг је оставило средњовековно Кралство Рашка, које је у овом подручју оставило велики траг, који се и данас може видети у неколико објеката, као што су римски мост, археолошкија и архитектонскија остаци из античког периода. Четврти велики траг је оставило средњовековно Кралство Рашка, које је у овом подручју оставило велики траг, који се и данас може видети у неколико објеката, као што су римски мост, археолошкија и архитектонскија остаци из античког периода. Пети велики траг је оставило средњовековно Кралство Рашка, које је у овом подручју оставило велики траг, који се и данас може видети у неколико објеката, као што су римски мост, археолошкија и архитектонскија остаци из античког периода.